

ПОКАРАННЯ В СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

PUNISHMENT IN THE SYSTEM RESPONSES TO CRIME

Ліховицький Я.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті з використанням даних судової статистики досліджено особливості застосування заходів покарання в Україні. Відзначається, що недостатньо продуманий підхід правозастосовців, здатний нейтралізувати потенціал кримінально-правової заборони. Запропоновано скорочення сфери застосування звільнення від покарання з випробуванням та більш широкого застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань.

Ключові слова: покарання, кримінально-правовий вплив, злочини, звільнення від покарання.

В статье с использованием данных судебной статистики исследованы особенности применения мер наказания в Украине. Отмечается, что недостаточно продуманный подход правоприменителя, который способен нейтрализовать потенциал уголовно-правового запрета. Предложено сокращение сферы применения освобождения от наказания с испытанием и более широкого применения альтернативных лишения свободы видов наказаний.

Ключевые слова: наказание, уголовно-правовое воздействие, преступления, освобождения от наказания.

The given article elucidates the peculiarities of application of penalties in Ukraine on the basis of data from the judicial statistics. The detailed study of statistical data of the State Judicial Administration of Ukraine allowed to explore the structure of conviction in Ukraine and practice of sentencing, including grounds for termination of cases and penalization structure of certain types of crimes. It has been noted that the insufficiently thoughtful approach of the law users is able to neutralize the potential of criminal law prohibitions. A reduction of the release on probation and wider use of alternative punishments to imprisonment have been suggested as a solution to the problem in question.

Key words: punishment, criminal legal effect, crimes, exemption from punishment.

Постановка проблеми. Проголошення в Конституції України правовою державою стало каталізатором вдосконалення законодавства, функціонування системи органів виконавчої влади та правосуддя з метою забезпечення прав людини. Це знайшло своє втілення в офіційно проголошеному курсі на інтеграцію до Європи, реалізація якого передбачає приведення норм і стандартів внутрішнього життя нашого суспільства у відповідність до норм і стандартів Європи. Важливою складовою цього процесу є діяльність, спрямована на протидію злочинності. Варто зауважити, що значення такої діяльності істотно збільшилось, адже в умовах сучасної політичної та соціально-економічної нестабільності, що панує останнім часом в Україні, протидія злочинності стає одним із важливих та актуальних напрямів стабілізації суспільства.

У протидії злочинності та запобіганні подальшій криміналізації суспільства важливу роль відіграє інститут покарання як найважливіший із форм кримінально-правового впливу. Це необхідно для того, щоб кримінально-правова заборона як метод правового регулювання, що має своїм головним призначенням запобігання суспільно небезпечних діянь (злочинів), володіла реальним інструментом впливу на поведінку потенційних порушників такої заборони з метою утримання їх від вчинення злочинів. Адже є очевидним, що значна кількість людей, утримуючись від порушення кримінально-правової заборони під страхом покарання чи іншого примусу, поводити б себе інакше, якби така заборона обмежувалась тільки деклараціями і не містила б

у випадку порушення закону заходів кримінально-правового реагування.

Саме тому в сучасних умовах вихідною повинна стати позиція про те, що кримінальне покарання і практика його застосування мають бути дієвими та відповідати принципам гуманізму і соціальної справедливості. Ця позиція зумовлює формування та реалізацію ефективних заходів протидії злочинності, а також обґрунтоване співвідношення застосування заходів покарання та превентивних заходів.

Таким чином, розробка теоретичних засад інституту покарання належить до значущих і складних проблем сучасної юридичної науки та антикримінальної діяльності держави.

Стан дослідження. Дослідження, що проводились різними авторами стосовно розробки проблем, пов'язаних із ефективністю застосування інституту покарання у протидії злочинності, сформували значний масив наукової інформації.

Над теоретичними та практичними проблемами інституту покарання працювало багато вчених. Що ж стосується окремої розробки проблеми покарання в системі заходів протидії злочинності в Україні, значні зусилля в цьому напрямі здійснили такі вітчизняні вчені, як Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, Т.А. Денисова, О.Г. Колб, М.І. Коржанський, О.М. Костенко, І.П. Лановенко, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, П.Л. Фріс, О.І. Шинальський та інші. Водночас стан дослідження зазначеної проблеми на сучасному етапі, зокрема застосування окремих видів покарання, їх запобіжний потенціал, не можна визнати задо-

вільним, адже в існуючих наукових працях ці проблеми вивчалися фрагментарно або в рамках ширшої правової проблематики.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи покарання в системі заходів протидії злочинності, важливо усвідомлювати, що злочинність – явище соціальне, яке існує в реальній дійсності, і тому протидія їй має здійснюватися в системі соціальних заходів. Крім того, зважаючи на яскраво виражений репресивний характер кримінального закону, його регулятивні можливості стосовно впливу на злочинність є обмеженими.

Як відомо, Кримінальний кодекс має своїм завданням «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам» (ст. 1 Кримінального кодексу України). [1].

Із цією метою кримінальне законодавство повинно, криміналізуючи суспільно небезпечні діяння, бути максимально виваженим, витриманим, коректним; оголошуючи злочинними і караними тільки ті види девіантної поведінки, що є дійсно суспільно небезпечними та не можуть бути визнаними нормою для суспільства; своєчасно, а краще з упередженням реагувати специфічним примусом на нові форми девіантної суспільно небезпечної поведінки; містити у своєму арсеналі тільки такі заходи впливу на злочинців, що фактично можуть бути дієвими в плані спеціальної і загальної превенції і водночас відповідають принципам справедливості і гуманізму.

Одне з очевидних значень принципу справедливості в кримінальному законодавстві проявляється в тому, що за вчинене діяння призначається не м'яке, не жорстке, а справедливе покарання та інші заходи кримінально-правового характеру. Це означає, що, спираючись на санкцію відповідної правової норми, особа, яка її застосовує, враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, обставини його вчинення та особу винного. Покарання й інші заходи кримінально-правового характеру повинні їм відповідати. На думку Н.О. Лопашенко, справедливість під час призначення покарання або інших заходів кримінально-правового впливу є багатогранною. З одного боку, покарання має бути справедливим щодо суспільства і держави, а також щодо потерпілих від злочину, з іншого – щодо особи, яка його вчинила. Можна сказати, що справедливість являє собою золоту середину між біблійною заповіддю про прощення і зрозумілим та нормальним почуттям спокутування за зло повною мірою [2].

Суспільна небезпека девіантної поведінки відображається в санкції відповідної кримінально-правової норми за допомогою таких засобів, як види і розмір покарання, тобто в кількісній стороні криміналізації посягань, їх пеналізації. У науковій літературі під пеналізацією розуміють процес визначення характеру караності суспільно небезпечних діянь, а також їх практичну караність, тобто процес призна-

чення кримінального покарання в судовій практиці [3, с. 99].

Спроба дати відповідь на питання, чи відповідає кримінальне законодавство та його застосування, зокрема фактична пеналізація, зазначеним вищомогом, має ґрунтуватися на статистичному аналізі правозастосовної практики.

Аналіз статистичних відомостей Державної судової адміністрації України (форма статистичної звітності – 6 «Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання») [4] дозволяє дослідити структуру судимості в Україні та практику призначення покарання, зокрема підстави закриття судами справ і структуру пеналізації окремих видів злочинів.

Серйозною проблемою, що пов'язана з відповідністю фактичної пеналізації принципу справедливості та презумпції невинуватості, є надзвичайно мала частина виправдовувальних вироків. Із цього приводу варто зауважити, що для судової системи ще з радянських часів характерний низький відсоток виправдовувальних вироків, що можна пояснити збереженням радянських традицій кримінального процесу, обмеженістю змагальності, особливо на досудовій стадії, наявністю інституту додаткового розслідування (у разі браку доказів вини особи суди часто повертали справу органам слідства на «додаткове розслідування», де часто справа закривалась без винесення виправдовувального вироку).

Так, у 2013 році частка виправданих осіб стосовно усіх осіб, вироків (постанови) щодо яких набрали законної сили у звітному періоді, становила лише 0,2% (295). Цей показник навіть зменшився як в абсолютному, так і порівняно з аналогічним показником десятирічної давнини – 0,26% (524) [5]. Ще менше цей показник у тих справах, де здійснюється державне обвинувачення. Отже, незважаючи на оновлення кримінально-процесуального законодавства, зміни у зазначеній частині пеналізації майже невідчутні.

Питома вага осіб, справи щодо яких було закрито, становила 15,5% від кількості осіб, вироків щодо яких набрали законної сили, що є істотно більшим показником порівняно з попереднім роком – 11,0%. Серед підстав закриття справ більше третини складає примирення винного з потерпілим – 33,5%, смерть, зміна обставини та дійове каяттям – по 5,7%, передача особи на поруки – 4,1%, інші підстави – 38,9%.

Щодо видів призначених покарань, то частка осіб, яких було засуджено до позбавлення волі на певний строк, становила в 2013 році майже чверть – 24,8%. Зазначений показник займає приблизно середнє значення частки осіб, яких було засуджено до позбавлення волі на певний строк за останні 10 років. Максимальне ж значення цього показника фіксувалось у 2011 році – 28,6%, мінімальне в 2008 році – 22,4%.

Співвідношення засуджених осіб до всіх видів покарань до осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, ілюструє наведений нижче рисунок 1.

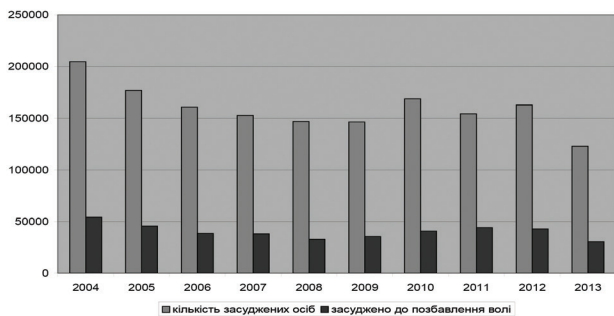

Рис. 1 Кількість осіб, засуджених до всіх видів покарань, та кількість осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, в Україні протягом 2004–2013 років
(За даними Державної судової адміністрації України – форма – б)

Тривалий час у кримінальній політиці держави пануючою вважалася концепція, згідно з якою розширення застосування покарання у виді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Тому питома вага позбавлення волі в структурі судимості була традиційно високою і складала в СРСР у 60-70-і роки 53–66% засуджених [6, с. 143]. З середини 80-х років у кримінальній політиці посилювалися гуманістичні тенденції. У 90-і роки питома вага позбавлення волі залишається достатньо стабільною і до 2000-х років складала близько 32% загального числа засуджених.

На питання, чи знижують суворі покарання (зокрема позбавлення волі) рівень злочинності, сучасна кримінологічна наука не може дати стверджувальну відповідь.

Як зауважує із цього приводу Х. Курі, вимоги населення стосовно більш жорстких санкцій мають розглядатись як загальне переконання в тому, що за допомогою встановлення і застосування таких санкцій можна домогтись зниження рівня злочинності. Тільки в останнє сторіччя почали ставитися питання, наскільки взагалі можливо знизити рівень небажаної поведінки і встановити бажану за допомогою застосування покарання. Посилення впливу покарань, у тому числі і щодо злочинців, оцінюється в цьому зв'язку як сумнівний варіант вирішення проблеми. Розгляд цього питання на прикладі США, Фінляндії та Німеччини повинен показати, що ефективність жорстких санкцій, зокрема у вигляді позбавлення волі, досить обмежена, якщо взагалі про неї доцільно вести мову. У кращому випадку досягається мінімальний ефект (якщо не враховувати етичні сумніви), хоча заграчаються занадто великі матеріальні та нематеріальні засоби [7].

Переповненість установ виконання покарань закритого типу (виправних колоній), обмежені бюджетні можливості зумовлюють негативні результати стосовно досягнення мети покарання та інші негативні наслідки у сфері фактичної пеналізації. До них варто віднести випадки невинуватого застосування інституту звільнення від покарання, умовно-дострокового звільнення засуджених, неправомірного використання законодавчих можливостей призначення більш м'якого покарання, надмірно широкого застосування амністії тощо.

Щодо видів призначених покарань (як основного покарання), то, як зазначалось вище, найчастіше до засуджених застосовувалось позбавлення волі – 24,8%, і штраф – у 20,0% від загальної кількості засуджених. До громадських робіт засуджено 9,0%, арешту – 4,0%, обмеження волі – 2,0%. Менше одного відсотка становить частка виправних робіт. Незначною є кількість засуджених до довічного позбавлення волі – 53 та позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю – 23. Майже не застосовуються такі види військових покарань, як службові обмеження для військовослужбовців – 46 засуджених та тримання в дисциплінарному батальйоні – 2 засуджених.

Структура судимості за 2013 рік відображена на діаграмі:

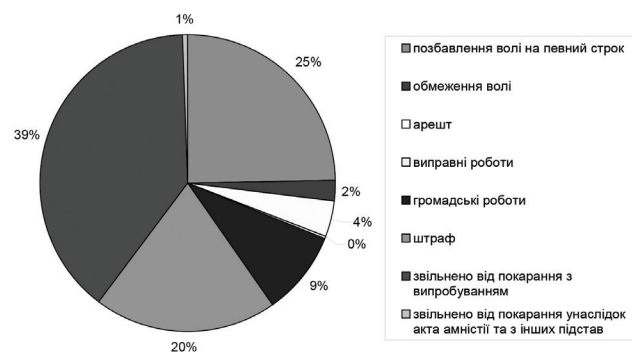

Рис. 2 Структура судимості в Україні за 2013 рік
(За даними Державної судової адміністрації України – форма – б)

Коментуючи наведену діаграму, варто відзначити, що кримінальне покарання завжди вважалось традиційною, основною формою реакції держави на злочин. Водночас вітчизняна судова практика останніх років характеризується тенденцією відходу від цього постулату. Заходи реального покарання не просто починають застосовуватися в меншій кількості випадків, воно перестає бути основною формою кримінально-правового впливу. Зокрема, один тільки різновид такої форми кримінально-правового впливу, як звільнення від кримінального покарання з випробуванням застосовується в більшій кількості випадків, ніж інші види кримінального покарання. Водночас позитивним є поступове зменшення частки таких осіб. Так, якщо в 2004 році частка осіб, яких було звільнено від покарання з випробуванням, становила 60,0%, то в 2013 році – 39,0%.

На нашу думку, такий безмежний «гуманізм» до злочинців має наслідком нерідкі ситуації засудження осіб, які мають три-чотири судимості (як правило, за злочини майнового характеру) і які знову вчинили черговий злочин. Таким чином, необґрунтоване застосування такої форми кримінально-правового впливу, як звільнення від кримінального покарання з випробуванням породжує безкарність, адже злочинець вважає, що навіть у разі виявлення злочину і притягнення його до відповідальності швидше за все його буде звільнено від кримінального покарання.

ня. Відповідно, така «перспектива» не надто лякає потенційного злочинця.

У такій ситуації виникає питання про доцільність та обґрунтованість застосування звільнення від кримінального покарання з випробуванням.

Недоліки судової практики певною мірою зумовлюють існування рецидивної злочинності. Так, за даними Державної судової адміністрації України (форма статистичної звітності – 7 «Звіт про склад засуджених») кількість осіб, які раніше вчинили злочин, але були звільнені від кримінальної відповідальності, становила 657 осіб; які судилися, але визнані такими, що не мають судимості, – 6 473, які були засуджені, але судимість погашена чи знята – 12 861; які мають незняту і непогашену судимість – 34 365 [4].

На нашу думку, призначення реальних видів покарання (альтернативних позбавленню волі) має бути більш ефективним як у плані загальної, так і приватної превенції.

Висновки. У системі заходів протидії злочинності покарання відіграє провідну роль. Проведене дослідження особливостей застосування заходів покарання дало можливість зробити висновок, що фактична пеналізація здатна не тільки забезпечувати ефективність кримінально-правових заборон, а й певною мірою нейтралізувати їх превентивний потенціал. Зазначена ситуація має місце і сьогодні у зв'язку з надзвичайно широкою практикою застосування такого заходу кримінально-правового впливу, як звільнення від кримінального покарання з випробуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Лопашенко Н.А. О потенциальной криминогенности законодательной регламентации назначения уголовного наказания в России / Н.А. Лопашенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://sartraccs.ru/i.php?oper=read_file&filename=Pub/lopashenko\(26-10-05\).htm](http://sartraccs.ru/i.php?oper=read_file&filename=Pub/lopashenko(26-10-05).htm).
3. Джужа О.М. Кримінально-правова охорона довкілля як складова спеціально-кримінологічного запобігання екологічної злочинності / О.М. Джужа, В.В. Василевич, Г.С. Поліщук // Шлях до кримінології. Пам'яті Анатолія Петровича Закалюка : зб. матеріалів – К. : Нац. акад. прав. наук України ; Запоріжжя : КПУ, 2010. – С. 97–104.
4. Судова влада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/5533iopiopi/.
5. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/3B3BF286E0189322C3256E8B001EDE59?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=3B3BF286E0189322C3256E8B001EDE59>.
6. Черкасов С.В. Развитие системы наказаний, альтернативных лишению свободы (исторический нарис) / С.В. Черкасов // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 3 (Ч. II). – С. 141–145.
7. Кури Х. Имеет ли наказание превентивный эффект? / Х. Кури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/script/cntSource.asp?cntID=100067649>.